

KUNGL. VITTERHETS
HISTORIE OCH
ANTI KVITETS AKADEMIEN

ÅRSBOK 2020

STOCKHOLM 2020

MARGARETA BIÖRNSTAD

AKADEMIENS HEDERSLEDAMOT, förra riksantikvarien Margareta Biörnstad avled den 1 november 2019. Hon lämnar efter sig minnet av en stark och engagerad företrädare för kulturminnesvården, eller som det heter i dag kulturmiljövården, under en viktig förändringsperiod.

Hon föddes den 23 maj 1928. Hon var dotter till statsrådet Per Edvin Sköld och hans hustru Edit, född Persson. Hon tog studenten vid Bromma Läroverk 1947. Hon blev fil.kand. i Stockholm 1951 och fil.lic. 1955. Första anställningen på Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer fick hon 1951. Där innehade hon olika befattningar tills hon blev överantikvarie 1975 och slutligen riksantikvarie 1987. Hon blev hedersledamot i denna akademi 1992. Till detta kom bland annat två hedersdoktorat, i Lund 1982 och vid Chalmers tekniska högskola 1994. Hon var också styrelseledamot i ett antal institutioner och verk med anknytning till hennes kulturmiljövårdande verksamhet.

Det är en inte helt enkel uppgift att ge en rättvisande bild av Margareta Biörnstads betydelse. Hon kom att verka i en tid med stora förändringar inom den verksamhet hon företrädde, både innehållsmässigt och organisatoriskt med allt vad det innebar av djupgående diskussioner och ställningstaganden. Mitt i allt detta behöll hon ett engagerat intresse

för forskningen inom de områden som hennes verksamhet berörde.

Först vill jag, inte minst med utgångspunkt i vad hon själv har skrivit, notera varför hon valde att verka inom kulturminnesvården. Därefter går jag över till de stora förändringar som skedde inom kulturminnesvården från 1960-talet och framåt, där hon redan tidigt var en aktiv pådrivare. Och till sist kommer jag in på forskningen, där hon fick allt mindre tid att själv aktivt arbeta, men där hon ändå komma att spela en viktig roll.

I sin bok *Kulturminnesvård i efterkrigstid* har hon gjort vad hon kallar en personlig positionsbestämning. Den handlar framför allt om hur hon blev intresserad av historia och arkeologi och hur detta påverkade hennes yrkesval. Inte minst betonar hon vilken betydelse arkeologiprofessorn i Stockholm Nils Åbergs undervisning hade för henne. Här mötte hon en professor som själv höll i undervisningen och var lättillgänglig. Det hade knappast gällt till exempel i historia, där hon hade börjat sina studier. Åbergs föreläsningar och seminarier hölls i Historiska museets hörsal, och Vitterhetsakademiens bibliotek var enligt henne studenternas kunskapskälla och mötesplats. En annan viktig punkt i hennes yrkesval blev en museikurs 1951, den första i sitt slag i landet, där stadsantikvarien i Stockholm Gösta Selling, sedermera riksantikvarie, var kursledare. Margareta Biörnstad konstaterar att kursen blev en viktig mötesplats och ett diskussionsforum som för många av deltagarna fick stor betydelse för det egna valet av framtidsinriktning. Till detta kom deltagande i arkeologiska grävningar framför allt kring Stockholm men också i Norge och Danmark.

1951 började hon som skolguide hos Carl-Axel Moberg på Historiska museet. Han hade anställts som den förste museielektorn vid Historiska museet 1947 och hade utvecklat en bred skolverksamhet. Parallellt med sina licentiatstudier tjänstgjorde Margareta i fyra år hos honom. 1954 fick hon arbeta som sommaramanuens på fornminnesavdelningen på Riksantikvarieämbetet. Det blev den första kontakten med ämbetets administrativa verksamhet.

Redan året efter blev hon anställd som amanuens vid fornminnesavdelningens allmänna del. Hon var där direkt underställd avdelningschefen Sverker Janson. Hans namn är värt att nämna. Han hade lång erfarenhet inom Riksantikvarieämbetet, men han hade också kätterska tankar om hur ämbetet och dess verksamhet borde förnya sig. Han redovisade dem i tryck 1974 men hade redan utnyttjat sitt material i olika sammanhang, när han undervisade blivande kulturminnesvårdare och lantmätare. I förordet till sin bok *Kulturminnesvård och vattenkraft 1942–1980* konstaterar Margareta Björnstad att fornminnesavdelningen expanderade under Sverker Jansons tid både när det gällde personal och verksamhet. Hon påpekar då följande som jag tror är mycket viktigt: ”Efter hand drogs jag in i de diskussioner som under Sverker Jansons ledning och med Harald Hvarfner som främsta samtalspart fördes om kulturminnesvårdens roll och Riksantikvarieämbetets organisation och medverkan i samhällsplaneringen.” I en vänbok till Janssons 80-årsdag, som har den illustrativa titeln *Till Sverker läraren*, skrev hon en uppsats, som hon kallade ”Från fornminnesvård till samhällsplanering” och som tydligt visar de impulser han hade gett.

Som Margareta Björnstad i många andra sammanhang återkommit till, började hon i en tid som innebar stora förändringar för Riksantikvarieämbetet.

Visserligen hade verksamheten tidigare inte stått stilla, men förändringarna hade inte varit särskilt dramatiska. Ämbetet hade lite grovt sagt haft sin inriktning på monumenten, särskilt när det gällde byggnadssidan. Men efter andra världskriget med dess restriktioner började samhället runtom att starkt förändras. Det skedde inte minst på byggnadssidan, där nya bostadsområden planerades och påbörjades. Där uppstod konflikter när det nya trängde undan gammal bebyggelse. Den var kanske inte alltid av byggnadsminnesklass, men den speglade ändå en äldre tids byggnadsskick och traditioner. Hur skulle kulturminnesvården hantera denna situation?

Från den dåvarande regeringens sida hade ett handlingsprogram för

statens kulturpolitik lagts fram och godkänts av 1961 års riksdag. En rad utredningar tillsattes för olika kulturområden, och 1965 kom turen till konstens och det allmänt kulturhistoriska och naturhistoriska fältet genom att utredningen MUS 65. Den utredningen fick tilläggsdirektiv, som innebar att man också skulle ta sig an kulturminnesvårdens organisation och se över byggnadsvårdens instrument. Utredningens sammansättning kompletterades med Margareta Biörnstad och dåvarande landsantikvarien Sven-Erik Norén. Utredningens arbete leddes av Lennart Holm, sedermera generaldirektör för Planverket. Medan utredningens övriga delar gick relativt stilla för sig, kan man knappast säga detsamma om organisationsfrågorna. Grundfrågan var här hur kulturminnesvårdens intressen skulle kunna föras in i samhällsplaneringen på lika fot med andra intressen. Utredningens förslag blev kort sagt att dela upp läns-museernas arbete i en museidel och en kulturminnesdel. Kulturminnesdelen skulle överföras till länsstyrelserna genom att man införde en särskild kulturminnesenhet på länsstyrelsen. Margareta Biörnstad ställde sig bakom detta förslag. Detta förslag väckte en våldsam diskussion och ett starkt motstånd från inte minst länsmuseumerna. Det slutliga beslutet blev att länsstyrelserna fick en länsantikvarie och museerna fick ett statligt bidrag för att biträda länsstyrelsen i kulturminnesvårdsfrågor. Det var en kompromiss, men denna fråga hade således skapat en konflikt-situation inom verksamheten.

Men det pågick annat också. 1966 startade den så kallade riksplaneringen, där olika intressen som var viktiga för landet och hade anspråk på mark skulle redovisas för att ge underlag för prioriteringar och bevarande. Här kom också kulturminnesvården in, om inte omedelbart så ganska raskt. Det blev också en omställning av ämbetets arbete som innebar en förskjutning av intresset från enskilda särskilt värdefulla kulturminnen till sammanhängande bebyggelseområden och miljöer av skilda slag och också till kulturvärden mera generellt.

Allt detta innebar naturligtvis en påfrestning för ämbetet. Därtill kom också den omformning som ämbetet skulle genomföra till ett ”mera nor-

malt” ämbetsverk. Sedan århundraden hade riksantikvarien varit en del av Vitterhetsakademien. Det kom också att ändras. 1975 skildes Riksantikvarieämbetet och Vitterhetsakademien åt.

Igenom större delen av denna omvälvande process var Margareta Biörnstad en väsentlig deltagare, naturligtvis sedan hon tillsammans med riksantikvarien Roland Pålsson bildat ledningen av myndigheten men också tidigare. Hon spelade en viktig roll när det gällde samarbetet med länsstyrelserna och läns museerna. Hon gjorde många resor ut i landet för att tala med landshövdingar och länsråd och också med kommuner, för att ge stöd åt länsantikvarierna som stundom kände sig något ensamma. Som en av den första generationens länsantikvarier fick jag uppleva detta. Så småningom blev det bättre genom att kulturminnesvårdsenheterna blev större, i varje fall på flera ställen.

Jämsides med detta stora arbete pågick också diskussioner kring förändringar av lagstiftningen på olika sätt, inte endast när det gällde speciallagstiftningen utan även i byggnadslagstiftningen. På detta sätt kom målsättningen från MUS 65 att ge kulturminnesvården och dess organisationer ett bredare anslag utan att därmed försumma monumenten. I detta arbete hade Margareta en avgörande roll. Kulturminnesvård blev kulturmiljövård.

Med fokus på detta mäktiga arbete att förankra kulturmiljövården i en bred samhällsutveckling, finns det en risk att Margaretas roll i andra sammanhang inte kommer fram. Det var ju som arkeolog hon började. Till att börja med deltog hon i undersökningar i fornminnesavdelningens regi framför allt i Norrland. I detta arbete hade hon Sverker Janson och Harald Hvarfner som inspiratörer.

Hvarfner hade till att börja med ansvaret för de så kallade sjöregleringsundersökningarna. Det var undersökningar som skulle dokumentera de områden som påverkades av utbyggnaden av vattenkraften. Det utvecklade sig till mycket omfattande arkeologiska och etnologiska dokumentationer och undersökningar. Margareta efterträdde 1962 Harald Hvarfner som ledare för sjöregleringsundersökningarna och kom därefter

ter att samarbeta med Evert Baudou i Umeå, inte minst i forskningsprojektet ”Norrlands tidiga bebyggelse”.

Om detta och mycket mer har Margareta skrivit i *Kulturminnesvård och vattenkraft 1942–1980*, som Vitterhetsakademien gav ut 2006. Det är en bred teckning av hela projektet men också insatt i ett bredare kulturminnesvårdsperspektiv, som titeln antyder. Boken ger ytterligare en bekräftelse på hennes helhetssyn på kulturminnesvården. Projektet blev viktigt av flera skäl. Naturligtvis av innehållsliga skäl: det öppnade upp Norrlands förhistoria på ett oanat sätt, inte endast när det gällde arkeologiska undersökningar, där man ändå hade fornminneslagen som stöd, utan man tog också initiativ till etnologiska undersökningar. Riksantikvarieämbetet tog här ansvar för en storskalig vetenskaplig undersökning, som egentligen var bredare än dess formella uppdrag. Detta lade också grunden till ämbetets organisation av den fortsatta uppdragsverksamheten inom arkeologin.

Det kanske var erfarenheterna härifrån som gjorde att hon tog på sig ordförandeskapet i lednings- och referensgruppen för projektet ”Medeltidsstaden”, när det startade i mitten av 1970-talet. Där fick jag som projektledare uppleva hennes engagemang på flera sätt. Projektets egentliga namn var ”Den tidiga urbaniseringsprocessens konsekvenser för nutida planering”. Det var inte Margareta som formulerade titeln utan den gamle historieforskaren Erik Lönnroth, men den låg i linje med hennes syn på verksamheten. Hon tog verkligen del i arbetet, missade inga referensgruppsmöten och var ett stort stöd för oss när vi sökte anslag för projektet. Det var ett projekt som lade grunden till en utvecklad stadsarkeologisk verksamhet i våra medeltida städer. Trots att det funnits en sådan verksamhet tidigare hade det rätt tveksamhet om huruvida den typen av arkeologi egentligen var skyddad av fornminneslagen. Men Margareta lade fram en uppsats på projektets första symposium 1979 med den långa titeln ”Kulturminnesvården och stadsarkeologin. Lagstiftning, organisation, framtid”, i vilken hon visade att övergivna boplatser tidigt hade inkluderats bland de skyddade objekten. Det blev också, liksom i det

föregående projektet, en bas för utveckling av arkeologer med inriktning på medeltida städer.

Margareta Biörnstads intresse för verksamhetens innehåll var grundläggande för hennes arbete. Jag minns att forskningsfrågor ofta togs upp i anslutning till verksamhetsplaner. Allt ledde inte till genomförande, men under hennes tid som riksantikvarie lades till exempel särskilda medel in i budgeten för forskning inom olika delar av Riksantikvarieämbetets uppgifter, naturligtvis delvis för praktiska uppgifter men också innehållsmässiga.

Mer hade kunnat läggas till dessa minnesord. Men några slutord vill jag foga till det sagda. Kanske har mina år som en av den första generationens länsantikvarier och det jag då lärde, inte minst av Margareta, färgat min framställning. Vi hade hennes starka stöd. Jag är glad att ha fått uppleva detta. Hennes förmåga att sammanfatta och tydligt markera vad hon ansåg gick inte att ta miste på. Ibland skarpt men ändå fullständigt klagörande. Margareta Biörnstads roll i den förändrade kulturminnesvården från 1960-talet och fram till hennes pensionering 1987 är obestridlig. Hon var en av dem som bar den tyngsta bördan i genomförandet av nyorienteringen. Må hennes efterföljare förvalta detta viktiga arv!

Hans Andersson